

УДК 37.013:130.122

М. Д. Прищак

ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Зроблена спроба аналізу, визначення теоретико-методологічних основ екзистенційних вимірів поняття духовності як важливого аспекту розробки нової педагогічної парадигми — духовної парадигми освіти. Акцентується увага на дослідженні особистісно-психологічних механізмів актуалізації духовності. Зроблена спроба визначення педагогічних чинників духовності особистості.

В умовах трансформації всіх сфер буття українського суспільства відбувається складний процес реформування системи освіти України. Важливу роль у цьому відіграє питання духовного розвитку особистості. На цьому акцентується в положеннях Державної національної програми «Освіта» (Україна XXI століття) (1993), яка базовим методологічним принципом реформування освіти визначає «забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості» [1, с. 6].

Дискусія, яка ведеться в суспільстві щодо подальших шляхів розвитку освіти і виховання, висвітлює суперечність, невизначеність розуміння сутності поняття «духовності». Концептуальна визначеність духовності дозволить науковцям чіткіше формулювати цілі та зміст педагогічного процесу, розробляти ефективні педагогічні методики розвитку духовності особистості.

Суттєвим недоліком сучасного стану дослідження проблеми духовності є також нерозробленість філософсько-педагогічних концепцій духовності, окремішність філософських, психологічних та педагогічних теорій.

Розробка педагогічної теорії духовності вимагає визначення філософських основ генези поняття духовності. Розглядаючи філософські засади духовності можемо дати таке визначення поняття: *Духовність — розгортання, актуалізація смислу буття (духу) як людського буття. Її характеристиками є онтологічність, телеологічність, аксіологічність, синтетичність.* Дане визначення духовності є визначенням у широкому розумінні цього поняття.

Досліджуючи проблему духовності в контексті завдань педагогіки, завдань виховання духовної особистості, ми повинні розглядати її не тільки як філософську проблему, але також через психологічні та педагогічні чинники розвитку духовності особистості.

Психологічні аспекти проблеми духовності аналізують І. Бех, М. Боришевський, З. Карпенко, О. Киричук, Н. Кордунова, В. Москалець, Е. Помиткін, Ж. Юзвак та ін.

На дослідженні чинників духовного розвитку особистості акцентує увагу педагогічна наука (О. Вишневецький, К. Журба, І. Лебідь, О. Лучанінова, К. Настояща, Н. Опанасенко, В. Помиткін, Н. Репа, В. Слюсаренко, О. Сухомлинська, Т. Тюріна, А. Фасоля, Г. Шевченко та ін.).

Не акцентуючи увагу на всіх складових екзистенційного виміру духовності, проаналізуємо особистісно-психологічні та педагогічні аспекти проблеми духовності.

Психологічні основи духовності

Розгляд духовності як особистісно-психологічної проблеми викликаний тим, що незважаючи на те, що вона є проявом структур універсуму в бутті людини, що дозволяє їй претендувати на роль всезагального утворення, духовність — *це суто індивідуальна здатність.* Адже людина є центром духовних актів, вона сама витворює свою духовність.

Психологічні аспекти духовності досліджує у своїх працях Ж. Юзвак, яка розглядає її як «творчу здатність людини до самореалізації та самовдосконалення, зумовлену такими особливостями когнітивно-інтелектуальної, чуттєво-емоційної та вольової царин, які сприяють успішному формуванню та реалізації потреби у цілеспрямованому пізнанні та ствердженні в її життєдіяльності істини, загальнолюдських етичних та естетичних цінностей, усвідомленню єдності себе та Всесвіту» [2, с.141].

У контексті системи «дух—духовність—душа» саме душа має «психологічний статус». Процес духовності як процес актуалізації духу відбувається через сфери психічного, свідомого і безсвідомого, через розум, почуття, волю, і його результатом також є психічне — психологічний стан як духовність.

Душа є сферою духовності, але духовність має наддушевний (або глибинно душевний, онтологічний) характер по відношенню до душі. У своєму глибинному шарі душа, «начебто виходячи за межі самої себе, дотикається до чогось іншого, ніж вона сама, або це щось «інше» проникає в неї і тим відкриває себе їй». І це «інше» є дух, духовне буття як основа, «в яку душевне буття так укорінене або так намагається укорінитися, що воно через це набуває справжньої реальності» [3, с. 395].

Тому дух можна визначити як *глибинну сутність душі*, як «стик» між суб'єктивним і об'єктивним, трансцендентним і досвідним, ідеальним і матеріальним. А *духовність* — це процес, стан актуалізації духу в душі (в горизонті психічного).

Проведений аналіз духовності в контексті особистості, її психіки показує, що *духовність* — це процес самотворчості особистості.

Результатом самотворчості особистості як процесу актуалізації смислу людського буття (духу), є особистісно-психологічний стан особистості, стан «переживання духовності», або *духовність у вузькому, прямому розумінні цього поняття*.

Так, ще С. Франк акцентував увагу на тому, що людина не може навчитися цінностям, цінності, «духу», або «духовну реальність», ми «переживаємо» [3, с. 392]. Подібного погляду дотримуються і сучасні дослідники проблеми духовності (Солонько [4, с. 35], Н. Караульна [5, с. 10]).

Відзначаючи недостатню дослідженість поняття «духовний стан», Ж. Юзвак характеризує його як «явище, яке супроводжується бурхливим емоційним піднесенням, радісним хвилюванням, відчуттям безмежності Всесвіту», а найхарактернішим для нього є — «виникнення почуття єдності зі Всесвітом» [6, с. 5].

Саме психічні процеси, стани і властивості людини є тією структурою, тим механізмом, через які «духовне реалізується». Є різні погляди на структуру психіки людини. Будемо дотримуватися погляду наявності таких підструктур психіки: *раціональна, емоційно-почуттєва, безсвідома і волюва*. Тому ці підструктури можна розглядати як *сфери духовності*, елементами яких є *розум, почуття, інтуїція і воля*. Як зазначає І. Бичко, «свідомість, пізнання, мислення, почуття й відчуття, переживання, емоції тощо є специфікаціями тієї особливої характеристики екзистенційного людського буття, яку звичайно називають духом, або духовністю» [7, с. 156].

В контексті проблеми духовності розум, почуття, інтуїція і воля визначаються як *душевні і духовні сили*. За формою ці поняття є синонімами, а за сутністю та змістом вони співпадають не завжди. Душевні сили відносяться до світу духовного в плані протиставлення матеріальному, а духовні сили відносяться до світу духовності як ціннісного феномену людського буття, який визначається смислами істина, добро, краса.

Особистісно-психологічну структуру духовності подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Особистісно-психологічна структура духовності

Раціональна сфера духовності	Почуттєва сфера духовності		Безсвідома сфера духовності
	Етично-почуттєва сфера	Естетично-почуттєва сфера	
мислення	етична почуттєвість	естетична почуттєвість	інтуїція
воля	воля	воля	воля
самоворчість	самотворчість	самотворчість	самотворчість
істина	добро	краса	істина, добро, краса
духовність	духовність	духовність	духовність

Духовність як триєдиний синтетичний смисл (істина—добро—краса) об'єктивується у зовнішні форми. З одного боку, відбувається об'єктивація самих смислів духовності як відносно автоном-

них сутностей духовності. Істина об'єктивується в філософію, науку; добро — в мораль, краса — в мистецтво. З іншого боку, за певних умов, відбувається об'єктивізація духовності в різні синтетичні форми істини, добра, краси — у форми культури (табл. 2).

Таблиця 2

Система об'єктивації духовності через смисли та їх зовнішньоособистісні форми

Буття			
Дух			
Духовність			
Істина	Добро	Краса	Істина, Добро, Краса
Філософія, Наука	Мораль	Мистецтво	Релігія
Синтетичні форми (типи) духовності			
Культура			

Ці форми носять конкретно-історичний характер і можуть бути різними за об'ємом, можуть «перехрещуватися», «поглинати» одна одну, відрізнятися за способом «відкриття», «схоплення» духу, способом актуалізації та об'єктивації духовності. Це може відбуватися через раціональну сферу людини, через почуттєву сферу, або мати безпосередній характер — через інтуїцію, віру, медитацію, молитву, самотрансценденцію. Тому систематизація форм (типів) духовності викликає певні труднощі. Найзначущішими формами (типами) духовності є форми, які актуалізуються, об'єктивуються через релігію, різні форми свідомості, національні аспекти людського буття, соціальний та діяльнісний аспект, ту чи іншу ідеологію, типи культури тощо.

Педагогічні чинники духовності

Наступним важливим питанням генези поняття духовності є аналіз зовнішніх засад духовності особистості. Духовність є синтезом трансцендентних та технологічних (інструментальних) чинників. Технологічні чинники — це навчання та виховання, спонукання до соціалізації тощо, які передбачають формування, розвиток, становлення, розкриття, виявлення, виховання тих чи інших змістів духовності.

Визначальну роль у розвитку духовності особистості, на думку автора, відіграє педагогічний «вплив», *педагогічні чинники духовності*.

Духовність є центральним, глибинним, об'єднуючим, синтезуючим принципом усіх можливих категорій навчання та виховання, методологічним принципом організації навчально-виховного процесу. І тому, сучасний етап розвитку суспільства потребує перегляду тих парадигм педагогіки, які були вироблені раціоналістичною традицією Західної Європи, радянською філософією та педагогікою і базувалися на технологічних, відтворювальних, знансєвих чинниках, що не сприяло процесу висвітлення, розгортання, розвитку, актуалізації смислу людського буття — духовності. Ситуація вимагає розробки парадигми педагогіки, яка базуватиметься на «новому» синтезі поняття «духовність», буде *парадигмою духовною*. Педагоги, філософи констатують нині потребу в «інноваційних» принципах освіти та виховання. Школа повинна перейти від суб'єкт-об'єктної до суб'єкт-суб'єктної моделі.

Розробка педагогіки духовності вимагає подолання суперечностей між тим, що актуалізація духовності є процесом самотворчості і технологічним характером «класичної» педагогіки, яка програмує, «прищеплює», формує ті чи інші якості людини, формує духовність. На думку автора, духовність не можна «прищепити», сформує, тому педагогіка духовності це, в першу чергу, *створення умов для самотворчості*.

Духовність — це знаходження й актуалізація смислу людського буття і завдання педагогіки — допомогти людині знайти цей смисл і показати шляхи його актуалізації як «власного» смислу. Вона також повинна допомогти «виховати волю» до актуалізації, об'єктивації смислу у його внутрішніх та зовнішніх формах через вироблення умов, методів «спонукання» людини до самовизначення, самовиховання, самоактуалізації як розгортання, актуалізації духовного. Педагогіка повинна прищепити «смак» до духовного життя, закласти механізм самореалізації особистості та актуалізації духовності.

Педагогіка як учення про навчання та виховання є значним фактором формування особистості, а як чиннику розвитку духовності їй відводиться домінуюча роль. Звідси виникає педагогічна проблема духовності як проблема методів, технологій розвитку духовних сил і духовності особистості в цілому.

Важливою умовою вибору адекватних педагогічних чинників розвитку духовності є усвідомлення педагогами наявності *трансцендентних факторів* генези духовності, усвідомлення того, що духовність людини має своє трансцендентне коріння, але ступінь духовності залежить від самої людини [8, с. 8]. Ступінь «відкриття», «висвітлення», «розгортання», «актуалізації» духовності залежить від людини, а це, в свою чергу, значною мірою — від відповідно вибраних методів педагогічного впливу на особистість.

Завдання навчання та виховання, на думку автора, це «розбудити духовне начало» особистості, а це можливо тільки при створенні таких умов, за яких людина починає ставитися до себе (і не менш важливо до інших), як такої, що їй властива здатність самовизначення, саморозвитку, самоактуалізації, духовного самовдосконалення. Вона починає сприймати, осмислювати і оцінювати себе не стільки як виконавця репродуктивних соціумних ролей і функцій, оскільки як «істоту», зобов'язану піклуватися про постійне самооновлення, як суверенну особу, що не визнає ніяких поставлених їй ззовні меж розвитку, окрім тих, які вона встановлює собі сама і тільки для того, щоб творчо їх долати. Людина робить становлення, саморозвиток справою свого життя і формулює їх для себе як смисложиттєву і екзистенційну мету [9, с. 61].

Багато філософів, педагогів розглядають проблему розвитку духовності через формування, розвиток *духовних потреб* особистості, які є процесом розвитку, актуалізації духовності. Стан духовної потреби і є станом, який ми визначаємо як духовність. Педагогічними складовими цього формування є: виховання духовного почуття потреби (розвиток емоційної сфери), виховання потреби творчості, в тому числі духовної (як внутрішніх, так і зовнішніх її форм). На думку Ж. Юзвак, «за умов цілеспрямованого виховання духовні ціннісні орієнтації можуть набути вищої форми — перетворитися на духовні потреби, тобто внутрішні спонуки до різних видів духовної діяльності (пізнавальної, естетичної, комунікативної)» [6, с. 5].

Значну увагу сучасна педагогіка приділяє особистісно-орієнтованому навчанню та *вихованню*, основною метою якого, на думку В. Кременя, є не формування і навіть не виховання, а пошук, розвиток «людини в людині», закладення в ній механізму самореалізації особистості [10, с. 3].

Значне місце особистісно орієнтована освіта займає у творчості І. Беха. Вона базується на «самоцінності особистості, її духовності й суверенності. Її мета — формувати людину як особистість, творця самої себе і навколишніх умов. Відповідне технологічне забезпечення має ґрунтуватися на діяльному підході, що визначає суб'єкт-суб'єктну взаємодію учасників педагогічного процесу, їх самоактуалізацію і самоорієнтацію [11, с. 125].

Базовим принципом педагогіки, на думку автора, повинно бути навчання та виховання через розвиток *творчості (самотворчості)*, яка, як ми відзначали, є фундаментальною системоутворювальною характеристикою духовності. Тільки через творчість відкривається людині смисл буття — духовність, тільки через творчість особистість відкривається сама собі.

Адже, як підкреслював А. Маслоу, «... якщо ми дійсно хочемо, щоб наші діти стали більш людьми, щоб вони активізували все, що в них закладено, то зрозуміло, що єдиним способом навчання, який намагається наблизитися до вирішення цих цілей, є навчання через творчість» [12, с. 70].

Умовою як творчості, так і всього процесу розвитку духовності є *свобода*. Тому створення «ситуації свободи» повинно бути одним із найважливіших завдань педагогічного процесу.

Ще одним необхідним чинником можливості як духовності взагалі, так і самотворчості зокрема є *комунікативні аспекти* генези духовності. В основі них лежить діалог «вихователь—вихованець», «учитель—учень», «людина—людина», «людина—природа», «людина—суспільство», «людина—книга», «людина—мистецтво» тощо. Тому важливим завданням педагогіки є виховання в людини уміння вести діалог, слухати як своє духовне єство, так і різні «звуки» зовнішнього світу. Особливо велике значення у навчально-виховному процесі має комунікація в системі «*вихователь—вихованець*», «*вчитель—учень*».

В контексті цього важливим є індивідуальний діалог педагога з вихованцем, а школяра із зовнішнім та власним внутрішнім світом. Завданням учителя як духовного наставника повинен бути розвиток інтересу, бажання, самоспонування, волі до самотворчості, яка визначається смислами — істина,

добро, краса як орієнтовними, регулятивними, телеологічними ідеями, які у випадку їх вільного вибору та самотворчості можуть вести до духовного самопізнання, самовизначення та самоактуалізації особистості, вести до стану духовності.

З розгляду психологічних аспектів духовності, впливає, що формування і розвиток духовних сил, які є «складовими» психіки особистості, складовими підструктур психіки, таких, як: раціонально-пізнавальна, почуттєво-емоційна, безсвідома і мотиваційно-вольова. Тому проблема формування і розвитку духовності є проблема формування і розвитку даних підструктур психіки та їх складників, проблема педагогічна.

Педагогіка духовності, на думку автора, повинна базуватись на таких педагогічних підходах: індивідуальний; визначеність навчально-виховного процесу смислами — істина, добро і краса; оптимізація умов духовного розвитку; посилення ролі вчителя як духовного наставника; діалогічність, системність та синтетичність навчально-виховного процесу; самотворчість; духовне самопізнання, самовизначення та самоактуалізація особистості.

Реалізація цих підходів (принципів) духовної педагогіки та розроблених на їх основі форм, методів навчально-виховного процесу уможливить актуалізацію на основі «нового» синтезу духовності нової людини — людини духовної.

Висновки

Розглянувши особистісно-психологічні аспекти генези поняття «духовність», можна зазначити. Екзистенційний вимір духовності характеризується процесом актуалізації смислу буття (духу) як людського буття через самовизначення, розвиток та самоактуалізацію особистості. Розгортання духу відбувається через горизонт психічного й актуалізується як особистісно-психологічний стан — стан переживання духовності або духовність. Психіка є не тільки сферою, але й «механізмом» розгортання та актуалізації духовності. Складниками даного механізму є мислення, почуття, інтуїція та воля, які можуть стати «духовними силами» у разі їх визначеності смислами: істина, добро, краса. Актуалізація духовності відбувається як процес самотворчості особистості. У зовнішньому плані духовність об'єктивується у формах: наука, філософія, мораль та мистецтво, які в свою чергу синтезуються у різні форми та типи духовності, що, в свою чергу «синтезують» культуру.

Аналізуючи роль і зміст педагогічних чинників генези поняття «духовність», можна зробити такі висновки. Педагогічні чинники духовності є визначальною умовою розвитку особистості, важливим аспектом генези поняття «духовність». Головними завданнями педагогіки, на думку автора, є розвиток самотворчості особистості та створення комунікативного поля, яке може бути фактором розвитку її духовності, в першу чергу, в системі «вчитель—учень» («вихователь—вихованець»).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття). — К.: Радуга, 1994. — 62 с.
2. Юзвак Ж. Духовність як психологічний феномен: структура та чинники розвитку // Філософська думка. — 1999. — № 9. — С. 141.
3. Франк С. Л. Непостижимое (Онтологическое введение в философию религии) // Сочинения. — М.: Книга, 1990. — С. 395.
4. Солонько Л. А. Практически-духовное освоение мира (онтологический аспект). — К.: Наукова думка, 1994. — 88 с.
5. Караульна Н. В. Духовність як чинник самовизначення людини: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03. — Київ, 2000. — 18 с.
6. Юзвак Ж. Духовність: погляд психолога // Початкова школа, 2000. — № 3. — С. 5—7.
7. Філософія: Підручник / Бичко І. Б., Бойченко І. В., Табачковський В. Г. та ін. — К.: Либідь, 2001. — 408 с.
8. Какурин А. А. Что такое духовность? // Школа духовности. — 2000. — № 3. — С. 6—15.
9. Кучинська І. О. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка. — Кам'янець — Подільський: «Абетка НОВА», 2002. — 104 с.
10. Кремень В. Г. Формування особистості в умовах розвитку української державності // Освіта. — 2000. — № 60—61. 29 грудня — 5 січня. — С. 3.
11. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості // Психологія та педагогіка. — 1997. — № 1. — С. 124—129.
12. Маслоу А. Дальние пределы человечности. — СПб: Евразия, 1997. — 430 с.

Рекомендована кафедрою культурології, мистецтва та дизайну

Надійшла до редакції 31.10.07
Рекомендована до друку 15.11.07

Прищак Микола Дем'янович — доцент кафедри культурології, мистецтва та дизайну.

Вінницький національний технічний університет